

П'єру Безухову [9, 186]. Натомість П'єр розповідає князю Андрію, що масонство – це наука християнства, яка вільна від державних та релігійних пут; наука рівності, братерства та любові. „Тільки наше святе братство має дійсний зміст у житті – все інше є сон. Ви зрозумійте, що поза цим союзом все наповнене неправдою... Засвойте собі наші головні переконання, вступайте у наше братство, дайте нам себе, дозволяйте керувати вами, і ви будете почувати себе частиною цього великого, невидимого ланцюга, початок якого ховається в небесах” [5, 52].

Масонство брало активну участь і у декабристському русі. За даними Т. Бакуніної, понад 120 декабристів, у тому числі всі керівники змови були масонами. Декабристський рух, будучи виключно масонським, виріс із ордена ілюмінатів. Одним із представників ордена ілюмінатів в Росії був Ернст-Веніамін-Соломон-Раупах, який з 1804 р. проживав у домі члена Негласного комітету Новосільцева, а потім у князя П. Болконського. За свою сумнівну діяльність в 1822 р. Раупах був висланий з Росії [6, 126; 8, 85].

У 1816 р. молодий російський полковник, масон А. Муравйов засновує так званий „Союз порятунку”, що складався із трьох десятків офіцерів, які ставили собі за мету докорінно змінити державний лад Росії шляхом політичного перевороту. Типовим масонським змовником із числа декабристів був М. Лунін. Будучи членом ложі „Трьох Коронованих Мечей”, він став учасником усіх декабристських організацій.

У 1818 р. „Союз порятунку” реорганізувався у „Союз благоденства”, який також мав на меті підготовку збройного повстання проти уряду. Керівництво цією організацією здійснювалось через Головні управи у Петербурзі, Москві та Тульчині. У січні 1820 р. змовники зібралися на нараду, яка за своєю суттю була зібранням масонської ложі, бо всі учасники були „вільними каменярами”. У результаті було прийнято рішення боротися за республіканську форму правління, відміну кріпосного права. Нове зібрання відбулося через рік. На ньому було вирішено фіктивно ліквідуватися і під видом розпуску „Союзу” відсіяти ненадійних членів та заснувати нові таємні товариства – Північне та Південне [8, 86 – 87].

Причетність масонства до виступу декабристів змусила царський уряд покласти край масонському руху у державі. У 1826 р. Микола I підтвердив чинність „височайшого” указу 1822 р. про заборону всіх таємних організацій і гуртків, передусім масонських лож. З червня 1837 р. поліції були надані широкі права у боротьбі з масонськими організаціями. У 1849 р. від чиновників, священиків, викладачів та ін. було взято підписку, що вони не належать й не належатимуть до таємних організацій [2, 29 – 30]. Однак, незважаючи на урядові заборони та прямі репресії, масонські ложі не припинили своєї діяльності. Графиня М. Толста згадувала, що „після закриття лож усі обряди зникли, але зібрання братів тривали й надалі у вигляді бесід досить часто... й прийняття нових членів продовжувалося таємно”. Масони під різними приводами регулярно відправлялися в Німеччину, Францію, Італію, Швейцарію, Англію, виплачуючи значні кошти у вигляді внесків за право участі в роботі іноземних лож [8, 91 – 95].

У Росії продовжували збиратися щонайменше 8 лож шведської системи, які входили до Великої ложі „Володимира до Порядку”. Продовжували свою діяльність і Велика ложа „Астрея”, і таємний „Капітул Фенікса”. У рукописній книзі одного із членів останнього С. Ланського „Матеріали для історії масонства. Протоколи засідань теоретичного градуса в 1828 – 1829 роках” наводяться виступи з релігійно-філософських питань, які у той час розглядалися на зібраннях масонів:

„Про стихії”, „Про людину”, „Про бога”, „Про мету ордена”. Як зазначає О. Платонов, цей Капітул діяв до 60-х рр. XIX ст. З кінця 1850-х рр. існувала таємна ложа на Полянці в Москві, де майстром був відомий проповідник однієї із церков на Арбаті. До цього часу відноситься існування ще двох таємних лож – в Москві під керівництвом С. Фонвізіна і в Петербурзі під керівництвом графа С. Ланського [1, 12; 8, 96 – 97].

Становище масонів покращилося з приходом до влади Олександра II, одним із головних актів якого з приводу коронації була амністія масонам-декабристам. Масонський рух знову набув значного поширення. В 1856 – 1863 рр. відновлена „робота” ложі „Нептун” у Санкт-Петербурзі. Відновили свою роботу мартиністи, розенкрейцери та ілюмінати. Першим міністром за Олександра II – міністром внутрішніх справ – був голова петербурзької масонської ложі граф С. Ланський. Тоді ж фінансовим агентом російського уряду за кордоном став відомий масон Л. Ротшильд, пов'язаний із союзом ізраелітів і який у 1870-х рр. організував у Росії близько 40 комітетів цього союзу.

У другій половині XIX ст. разом із масонськими ідеями у Росію проникають і соціалістичні. Масони активно пропагують романи Ж. Санд „Консуела” та „Графиня Рудольштадт”. Головний герой цих романів граф А. Рудольштадт, член масонської ложі створює організацію „Невидимих”, яка проголошує своєю метою перебудову світу на засадах правди, любові та лозунгу: „свобода, рівність, братерство”. Втім, це є окремим предметом для дослідження.

1. *Исповедь „нетипичного масона” // За рубежом. – 1989. – № 19.*
2. *Крижанівська О.О. Таємні організації і громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.). – К., 1998.*
3. *Гузар Л. Українські масони // Універсум. – 1994. – № 1 – 2.*
4. *Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990.*
5. *Чудинов Л. Масоны и Французская революция 18 века // Новая и новейшая история. – 1999. – № 1.*
6. *Уколова В. Под покровом масонской тайны // Наука и жизнь. – 1990. – № 12.*
7. *Серков А. И. История русского масонства после Второй мировой войны. – СПб., 1999.*
8. *Платонов О. Терновый венец России: Тайная история масонства 1731–1996 годов. – Кн. 1. – М., 1996.*
9. *Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем. – М., 1989.*

І. О. Ковтун

ПРИНЦИПИ ТА НЕДОЛІКИ СИСТЕМИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX ст.

У XIX ст. збройні сили Російської імперії комплектувалися на основі рекрутської повинності, забезпечення якої було однією з найважливіших державних задач, а сама рекрутчина була найтяжчою серед повинностей Імперії. Необхідність військової реформи в сучасній Україні робить актуальним звернення до історії розвитку збройних сил та їх комплектування. Перші роботи, спеціально присвячені рекрутській повинності, з'явилися у другій половині XIX ст. Побіжно вона розглядається у працях М. Коркунова [1]. Питання комплектування збройних сил Російської імперії частково розглядалось у працях М. Богдановича [2]. Проте, ці дослідження, на нашу думку, не містять глибоких висновків і узагальнень.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу нормативно-правової бази

комплектування збройних сил Російської імперії, а саме чергової системи та системи здійснення жеребу, визначити особливості та недоліки зазначених систем, запропонувати альтернативний шлях проведення рекрутських наборів, зважаючи, що деякі характерні риси таких систем на сьогодні використовуються за комплектування Збройних Сил України.

Рекрутська повинність у Російській імперії досліджуваного періоду здійснювалась за двома основними системами: черговою та шляхом здійснення жеребу. В обох випадках така повинність стосувалася всього населення, окрім тих осіб, на яких розповсюджувалися пільги [3].

Основою чергової системи є розуміння того, що суспільство складається з сімей, які являють собою певну підсистему – окремі одиниці в складі суспільства. На законодавчому рівні було закріплено, що члени сімей мають платити всі податі і відбувати всі визначені повинності спільно. За такою системою сім'я, що надавала рекрута, ставала на певний час вільною від відбування цієї повинності. Термін, на який сім'я звільнялась від відбування рекрутської повинності, залежав від складу сім'ї: чим більше працездатних осіб, тим термін коротший, і навпаки [4]. Отже, суть системи була в тому, що сім'ї надають рекрутів по черзі, а черга визначалась кількістю осіб в сім'ї.

Недоліки і складність чергової системи змусили уряд встановити інший порядок, який пізніше дістав назву: порядок набору шляхом здійснення жеребу. Всі сім'ї за цим порядком поділялись на три розряди: до першого відносились сім'ї, у складі яких було не менше чотирьох робітників; до другого – трійникові, тобто сім'ї, що мали трьох робітників; та четвертий – двійникові – два працівники, а також сім'ї, які вже поставили одного рекрута. До жеребу, перш за все, залучались рекрути першого розряду, а в разі необхідності – другого та третього. Вступ на службу визначався номером жеребу [5]. Сутність системи здійснення жеребу полягала в тому, що не сім'ї, які складали собою суспільство, а окремі його члени мали відбувати рекрутську повинність, після досягнення ними певного віку, а саме 20 та 21 року [6].

Всі інші положення стосовно здійснення рекрутських наборів за цими двома системами були визначені численними законодавчими актами, як то маніфести, регламенти, іменні укази, уставы, інструкції, грамоти, положення, окремі думки, доповіді, височайші накази, уложення, журнали Комітету Міністрів. Варто відзначити, що загальна кількість таких законодавчих актів тільки за досліджуваний період складала – 1882.

Різноманітність територіальних громад та сімей, які їх складали, наштотували законодавців на необхідність робити певні винятки [3]. Інколи вони ставали причиною появи нерівномірності у розподілі навантаження на членів одного і того ж суспільного стану, що автоматично потягло за собою практику, коли винятки та пільги для одних ставали обтяженням для інших, при цьому жодної компенсації не було [7].

Спробуймо визначити основні недоліки, притаманні обом системам.

1. Головний, на нашу думку, недолік, притаманний обом системам, полягає в тому, що не всі члени суспільства приймають участь в відбуванні рекрутської повинності. Деякі фізичні вади, так само як і звичайні хвороби, наприклад, хвороби, що не дозволяють носити головні убори (каска), незначна кульгавість, тому що одна нога коротша від іншої, малий зріст і інші недоліки ставали дієвим способом для певних верст населення уникнути призову на військову службу [8; 9].

Для розуміння такої ситуації візьмемо конкретний приклад двох окремо взятих сімей [10]. Перша сім'я:

Андрій Петров (49 років), його дружина Віра (47 років), їх діти: Микола (20 років) та Петро (15 років), брат Павло (40 років), його дружина Анна (38 років) їх син Антон (19 років). Отже, 7 осіб, з яких 5 чоловічої статі і майже всі робітники, що забезпечують існування всієї сім'ї, при тому, що Петро ще не досяг працездатного віку. Інша родина: Антон Іванов (58 років), його син Прокопій (39 років), жінка Прокопія – Анна (38 років), їх діти: Іван (20 років), Андрій (12 років), Петро (5 років), Павло (3 роки), Анна (14 років), Агафія (8 років). Отже, 9 осіб, з яких – 6 чоловічої статі (3 робітники), які забезпечують існування всієї сім'ї.

Відповідно до чергової системи, перша сім'я має стати в чергу раніше від другої, а відповідно до системи жеребів – члени сімей Микола та Іван мають бути призвані одночасно. Уявімо ситуацію коли Микола має низький зріст, а Антон одну ногу трохи коротшу від іншої, – така ситуація дає змогу двом працездатним особам, завдяки незначним фізичним вадам, уникнути призову в рекрути. В іншій сім'ї Іван, незалежно від того, що за фізичним станом і віковим цензом не повинен йти в рекрути, змушений це зробити лише тому, що в першій сім'ї не виявилось придатних кандидатів. Разом з тим, в іншій залишається п'ять малолітніх і один старий чоловік, який потребує догляду, а працездатним є лише один. У такій ситуації потрапляли чимало сімей і, як свідчать архівні матеріали, часто не маючи змоги платити податі, єдина працездатна особа потрапляла в «робочий дім», а його сім'я жебракувала або починала скоювати злочини [11; 12, 189 – 194].

Батьки, як свідчать джерела, дякували Богу за те, що їх діти мають фізичні вади. Наприклад, одна мати, під час здійснення чергового набору благословляла долю за те, що один її син малого зросту, а інший має викривлену шию, що в свою чергу зовсім не заважало одному з них бути гарним чоботарем, а іншому – добрим кравцем [13, 1 – 18]. Були і випадки, коли батьки, з метою уникнення їх синами рекрутської повинності, ще в дитинстві спеціально робили їм певні травми, які жодним чином не впливали на їх працездатність [11].

2. Статтею 192 Рекрутського Уставу заборонялося приймати в рекрути осіб, на яких лежить підозра в скоєнні злочину [4]. Таким чином, лише підозра в скоєнні злочину давала можливість особі отримати пільгу від рекрутського набору. Тому для уникнення служби в армії достатньо було домовитись, щоб якийсь злочинець, даючи покази, згадав і цю особу, після чого на неї автоматично падали підозри.

3. Відповідно до статей 79, 80 Рекрутського Уставу – невеликі за складом сім'ї (батько і син; дід і онук; одинаки) уникають рекрутської повинності, водночас не звільняючи територіальну громаду від податі загальної кількості рекрутів [4, 512 – 513]. Тому деякі сім'ї намагались розділитися на такі частини, які підпадали б під дію зазначених статей Уставу. Однак, враховуючи, що розділення сімей в яких було менше трьох робітників, заборонялось, такі особи змушені були шукати обхідні шляхи. Ось один з них: вся сім'я переходить в купецтво, на наступний рік її члени, по одному чи по два – залежно від того як їм потрібно розділитись – реєструють свої капітали в різних містах, а ще через рік державний орган переводить їх автоматично знову в міщан, оскільки попередньо заявлені капітали не підтвердились [14]. Отже, достатньо на два роки перейти в купецтво, щоб уникнути призову, перейти до міщан, а коли наступному члену виповниться 19 років, знову перейти в купецтво і повторити всю процедуру, а вся маючість обійдеться сім'ї приблизно у сто руб. [15].

За глибшого аналізу особливостей обох систем, їх недоліки виявляються настільки очевидними, а наслідки

серйозними, що ми мимоволі приходимо до розуміння факту необхідності коригування обох систем шляхом формування третьої, яка складатиметься з кращих положень та досягнень попередніх двох. На наше переконання, найкращим способом відбування рекрутської повинності було б здійснення її за рахунок добровольців. Для того, щоб така система спрацювала, необхідне налагодження такої системи, в якій на територіальну громаду, що складалася б не менш, як з однієї тисячі осіб, було покладено обов'язок стосовно збору коштів, достатніх для фінансової винагороди добровольцям. Виходячи з цього, корисно було б встановити при несенні рекрутської повинності наступний порядок.

1. Створити спеціальний орган, який діятиме на території територіальної громади. Раз на рік або відповідно до визначеної державою потреби в рекрутських наборах збирати серед населення громади комісію.

2. Цей Орган, за певний час до проведення рекрутського набору, має складати списки осіб з числа жителів общини віком від 18 до 36 років.

3. Такий список має раз на рік перевірятися на загальних зборах в общині, де проводиться набір. Контроль за проведенням зазначеної перевірки має здійснювати представник від державної або місцевої влади, наприклад міський голова, бургомістр чи територіальний суддя.

4. Після оголошення набору необхідно встановити особливий збір. Сума має складатися з платні рекруту та витрат, необхідних за здійснення передачі кандидата та його подальшого обмундирування в якості рекрута.

5. Процедура збору коштів має визначатися безпосередньо самою спільнотою. З метою зменшення фінансового навантаження, здійснювати таке внесення коштів можна заздалегідь, розділивши визначену суму на частини і робити це, наприклад, двічі на рік. Для цього варто створити особливі фонди – Рекрутські Капітали Общини.

6. Після отримання маніфесту про черговий рекрутський набір, Орган викликає добровольців. У випадку, коли їх не вистачатиме для забезпечення необхідної кількості рекрутів, Орган складає черговий або жеребовий списки, в яких перше місце мають посісти холості молоді люди, визначені придатними до несення служби. Якщо після такого жеребу осіб виявиться недостатньо, тоді відбір має пройти з усіх інших членів суспільства.

7. Логічним було б надати більше можливостей внести кошти сім'ям, які зацікавлені в ухиленні від здійснення рекрутських наборів. Про це робити відповідні помітки та видавати рекрутські квитанції.

8. Особам, що вступають в рекрути добровільно, чи у відповідності до черги, чи жеребу, має видаватися на руки винагорода. У випадку, коли стане зрозумілим, що зазначена сума не є достатньою для залучення добровольців, а в рекрутському капіталі є вільні кошти, тоді Орган матиме право підняти суму винагороди, про що він має повідомити общину заздалегідь.

9. Із визначеної суми, четверта частина має бути видана рекруту, інші три частини вносяться до державної казни або банку як депозит з визначеною ставкою. З отриманих процентів за депозитом, половина має бути направлена на утримання сімейства рекрута, інша половина – залишається на рахунку депозиту і має додаватися до Капіталу Рекрута. Коли у рекрута немає сім'ї, тоді всі проценти цілком нараховуються до рекрутського капіталу, який буде повністю йому видано після закінчення його служби і виходу у відставку. У випадку, коли рекрут втече або скоїть злочин, вся сума рекрутського капіталу передається його сімейству, а у випадку відсутності такого – перераховується до рекрутського капіталу общини.

10. Існування зазначеної системи передбачає надання права рекруту обрати собі опікуна, який щорічно

матиме право отримати повну інформацію про стан рекрутського капіталу і повідомити цю інформацію рекруту.

11. Усі зазначені права мають бути надані і добровольцям, що йдуть на рекрутську службу за рахунок майбутніх наборів. Такі особи мають бути зараховані общині в залік при першому ж черговому наборі.

На наше переконання, встановлення такої системи великою мірою полегшило б здійснення рекрутських наборів. На перехідний період ми вважаємо, що варто надати можливість територіальній громаді самій визначити спосіб рекрутського набору, будь-то черговий порядок чи шляхом здійснення жеребу. Таким чином, буде сформована практика характерна для кожної окремої громади, уряд в такій ситуації залишатиме за собою лише право вимагати від територіальної громади необхідної кількості рекрутів.

1. Коркунов Н.М. Опыт истории отправления личной повинности в России от начала государства до издания рекрутского устава, с 862 по 1831 год. – СПб., 1850.
2. Богданович М.И. Столетие военного министерства 1802 – 1902. – Т. IV: В 2 ч. – СПб., 1902.
3. Иванов Ф.Н. Льготы и изъятия от рекрутской повинности в России в XVIII–XIX вв. // Вестник Тюменского государственного университета. – 2010. – № 1.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (Далі – ПСЗРИ). – Т. 6. – Ч. 1. – № 4677.
5. ПСЗРИ. – Т. 35. – Ч. 2. – № 36389.
6. ПСЗРИ. – Т. 36. – Ч. 2. – № 37520.
7. ПСЗРИ. – Т. 28. – Ч. 1. – № 27727.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1746.
9. ПСЗРИ. – Т. 25. – Ч. 1. – № 23832.
10. ЦДАК України. – Ф. 2219. – Оп. 1. – Спр. 103.
11. ЦДАК України. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 35.
12. ЦДАК України. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1636.
13. ЦДАК України. – Ф. 1475. – Оп. 1. – Спр. 104.
14. ПСЗРИ. – Т. 35. – Ч. 1. – № 35951.
15. ПСЗРИ. – Т. 32. – Ч. 1. – № 31584.

З. В. Священко

«КОМІСІЯ 16 ЛИСТОПАДА 1901 р.» ТА АГРАРНЕ ПИТАННЯ В РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 – 1907 рр.

Кінець XIX – початок XX ст. в історії Російської імперії позначений актуалізацією аграрного питання. Зумовлено це було тим, що у зазначений період соціально-економічна ситуація на селі різко контрастувала з потужними процесами модернізації у промисловості, фінансах, банківській справі тощо. Фактично перспективи російської економіки, соціальної, політичної структури країни безпосередньо залежали від кардинальних зрушень в аграрному секторі. Такі зміни стосувалися як питань землеволодіння/землекористування, так і селянського законодавства. Це не могло не викликати занепокоєння у правлячих колах, а тому аграрне питання перебувало у фокусі постійної уваги урядовців. Неодноразово власті ініціювали створення різноманітних комісій, які б вивчили стан справ на селі та розробили конкретні пропозиції з його удосконалення. Однією з таких установ була „Комісія з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії” (далі – Комісія 16 листопада 1901 р.).

Аналіз історіографії, порушеної у статті проблеми, засвідчує, що вона досі не була предметом активного наукового інтересу вітчизняних істориків, а тому